

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Володимир Бойко

•

ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРШИЙ ПЕРІОД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЧЕРНІГОВІ

Наприкінці 1917 р. політична ситуація в Російській державі зазнавала швидких змін. Якщо літо — час безумовного панування поміркованих соціалістів, то восени ініціативою заволоділи більшовики. Особливо гостро це відчувалося у центральному регіоні Росії. В Україні спостерігався схожий процес радикалізації настроїв у суспільстві і відповідно поширення впливу РСДРП (б). Однак в Україні водночас зростає вплив українських соціалістичних партій (насамперед УПСР), які об'єктивно, незважаючи на спорідненість гасел, ставали найсерйознішими суперниками більшовиків. Після жовтневого перевороту українські сили, спираючися на легітимний центр влади — Українську Центральну Раду, спробували перебрати контроль над усією територією України, що неминуче вело їх до зіткнення з більшовиками. Спочатку здавалося, що перевагу має українська сторона, однак більшовикам вдалося переломити перебіг подій на свою користь. Чернігів в цьому плані досить типове місто.

Наприкінці жовтня губернський комісар Д. Дорошенко оголосив у міській думі про повалення Тимчасового уряду і про перехід усієї повноти влади в Україні до УЦР. Український батальйон зайняв ключові об'єкти міста.¹ 31 жовтня* міська дума пообіцяла «самими рішительними мерами поддержать революционную власть в лице Временного правительства и краевых органов этой власти Центральной Рады и Генерального Секретариата».² 8 листопада дума прийняла резолюцію в якій, між іншим, визнала УЦР «как парламент и Генеральный Секретариат так высшую краевую власть».³ Інші громадські організації та установи міста об'єднувались у комітет громадської безпеки, створений за ініціативою думи, отже, підтримали міське самоврядування. Таким чином влада і формально, і фактично опинилася в українських руках. Мабуть, лише місцева рада робітничих і солдатських депутатів, в принципі, була спроможна зайняти іншу позицію. Однак резолюція більшовиків про передачу влади радам не пройшла через те, що в останню мить їх не підтримали постійні союзники в Чернігові — члени партії Поалей - Ціон.⁴

---

* Всі дати вказані за старим стилем.

Отже, нібито нічого не загрозувало ствердженню української влади. Однак справа в тому, що українські сили як в Чернігові, так і в інших містах, добилися підпорядкування Києву існуючого апарату влади. В принципі, то була велика перемога, але наприкінці 1917 р. вартість її була сумнівною. За споминами Д. Дорошенка, на початку грудня 1917 р. в губернії запанувала повна анархія, а він сам «нічого не міг вдіяти, плив за течією».⁵ Вже у середині листопада безсилий щонебудь зробити, він заявив про своє бажання піти з посади губернського комісара.⁶ На думку радянського історика В. Щербакова, «передень Жовтневої революції на Чернігівщині характеризується як повне безвладдя і панування анархії... Все навколо уявляло бурхливу стихію».⁷ Тобто система влади, що існувала на той час, була паралізована. Це відкривало спокусливу можливість її усунення взагалі.

За такої ситуації дещо дивним виглядає поведінка місцевих більшовиків. Після невдалої спроби провести свою резолюцію через раду досить довгий час не спостерігалось виявів активності з їхнього боку (якщо не враховувати виступи Г. Єгорова та С. Соколовської у міській думі). Лише на початку грудня об'єднане засідання рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та представників військових частин прийняло пробільшовицьку резолюцію, в якій засуджувалися дії Генерального Секретаріату та висувалася вимога переобрання УЦР на Всеукраїнському з'їзді рад.⁸ Це стало можливим, завдячуючи підтримці лівого крила УПСР, досить потужного на Чернігівщині. Радянські дослідники пояснювали відносну бездіяльність місцевих більшовиків тим, що в місті був великий гарнізон та негативною позицією міської ради робітничих і солдатських депутатів. Дійсно, більшовики, хоч і збільшили своє представництво в раді та її виконкомі (С. Соколовська у грудні навіть була обрана товаришем голови ради), однак абсолютної переваги не мали. Відзначимо, однак, що далеко не завжди ця обставина зупиняла більшовиків.

Водночас посилення на міцний гарнізон не витримує критики. Військові частини, які постійно чи тимчасово дислокувались у Чернігові (149 піша Воронізька дружина, 13-й запасний піхотний полк, кірасирський ескадрон, артилерійський дивізіон, команди одужуючих, кубанські козаки), існували лише номінально і боєздатними одиницями не були. Місцева преса була заповнена апокаліпсичними повідомленнями про людей у солдатській формі, які систематично грабували, гвалтували та вбивали мирних мешканців. За результатами виборів до Російських Установчих зборів, 37% голосів (1455) по військових дільницях було подано за список РСДРП (б), 47% (1879) — за УПСР.⁹ Отже, значна частина Чернігівського гарнізону симпатизувала більшовикам. Фактично, єдиною опорою губернського комісара у жовтні-листопаді 1917 р. деякий час лишався 2-ий батальйон 1-го українського полку. Однак на початку грудня і він був охоплений масовим дезертирством. Водночас у Чернігові з решток частин, що розклалися, формується 3-ій український козачий полк, прибуває з Києва «курінь смерті». Командир останнього на початку січня 1918 р. виступив з закликом «об'єдиниться для одної великої цели — спасения тяжело больной общей Родины :— России».¹⁰ Про будь-які інші прояви активності з боку названих формувань у Чернігові невідомо. За свідченням Д. Дорошенка, «вони [більшовики] могли захопити Чернігів на цілий місяць раніше, ніж це сталося... Чернігів властиво був безборонний».¹¹

На початку січня 1918 р. охорону міста здійснювало місцеве добровільне об'єднання «Військової союз», незабаром переіменованій у «Перший Чернігівський загін Вільного козацтва».¹² Мабуть, він і став найбільшою перешкодою для чернігівських більшовиків. Водночас у листопаді - грудні в місті формується червоногвардійський загін на чолі з

більшовиком О. Соколовським (до 200 бійців), чисельність міської організації РСДРП (б) зросла до 300 членів.¹³ Однак до кінця 1917 р. місцеві більшовики так і не наважилися на самостійний виступ. Нарешті 30 грудня член РСДРП (б) С. Соколовська звернулася до командування 1-го Мінського червоногвардійського загону* по допомогу у встановленні радянської влади у місті.¹⁴

Така бездіяльність, на нашу думку, має своє пояснення. Як згадував сучасник, місцевий червоногвардійський загін «серйозної боевой силы не представлял».¹⁵ За свідченням більшовика А. Тилиса, він існував на нелегальному становищі: «В этих условиях совершить в ноябре 1917 года вооруженное восстание не было никакой возможности».¹⁶ Отже, навіть за умови розвалу апарату управління та фактичної відсутності боездатних військових частин місцеві більшовики не мали досить власних сил для захоплення влади.

Ситуація ускладнювалася розколом чернігівської філії РСДРП (б) на праву і ліву групи, причому до першої належали популярні і досвідчені діячі. Довгий час в організації тривала дискусія з приводу можливості і доцільності взяття влади. Мабуть, саме остання обставина змусила Ю. Коцюбинського наприкінці грудня завітати до Чернігова. На партзборах 20 грудня він поставив питання руба: «Если переворот в сторону введения социализма не начнется, то будет сделано ужасное дело, упущена власть, ибо в настоящее время существует лишь две силы: большевики и кадеты. Наш лозунг должен быть «Вся власть Совету Народных Комиссаров». Під тиском наведеного аргументу абсолютна більшість чернігівських більшовиків підтримала позицію Ю. Коцюбинського. Спроба Я. Шафрановича довести, що «у нас нет условий для социалистической революции..., ведь не солдатскими штыками ее совершать»¹⁷, успіху не мала.

Тим не менше, суперечки серед місцевих більшовиків тривали. Та сама С. Соколовська, яка 30 грудня 1917 р. запросила Мінський червоногвардійський загін, на початку січня 1918 р. під час партзборів заявила, що радянська влада «не поглибила справу революції через неорганізованість мас і «соціалістичні» заходи свої, а внесла лише анархію в економіку Росії і без того розхитану. Всі декрети (Ради Народних Комісарів, В. Щ.) не видержують критики. Уся сила Ради Народних Комісарів — у багнетах, але це ознака безсилля: «багнети розходяться по домівках».¹⁸ Це говорила людина, яка з січня 1918 р. очолила міську раду робітничих і солдатських депутатів. Отже, особиста точка зору С. Соколовської в той час дещо суперечила її діям як члена РСДРП (б).

Нарешті, 19 січня 1918 р., не зустрівши будь-якого збройного опору, у місто вступив червоногвардійський загін, складений із робітників Замоскворіччя (підпорядковувався Мінському загону), під командуванням лівого есера М. Порадіна. Напередодні міська рада та дума домовилися про мирну передачу влади, роззброєння місцевих добровільних формувань і оприлюднили спільну відозву із закликом до спокою.¹⁹ Таким чином у Чернігові була встановлена радянська влада. Зазначимо, однак, що некоректно було б пояснювати прихід до влади більшовиків лише втручанням зовнішньої сили. Січень 1918 р. — то пік їхнього впливу в Україні. І якщо в місті більшовики, як і їхні головні конкуренти — українські есери, за підсумками виборів до Українських Установчих зборів, великої підтримки на той час вже не мали (9% та 8% голосів відповідно), то в Чернігівському повіті перші отримали 58,5% (20446), другі — 27,6% (9651).²⁰ Це одне з найбільших досягнень більшовиків в Україні.

*Формувався у Мінську з солдатів Західного фронту та моряків Балтійського флоту (История городов и сел УССР. Черниговская область. — К., 1983. — С. 125).

Сподіваючись, мабуть, на встановлення порядку і спокою певна частина населення міста також вітала нову владу. 21 січня на Красній площі з цього приводу було влаштовано багатолюдний мітинг.²¹ Та сталося - щось зовсім протилежне.

Командир прибулого червоногвардійського загону заявив, що «изобличенных в противодействии власти Советов [будет] предавать военно-революционному трибуналу, вплоть до отправления туда, откуда никто не возвращается».²² З свого боку на одному з мітингів за участю прихильників різних політичних партій командир міського червоногвардійського загону О. Соколовський пояснив своїм опонентам ситуацію, що склалася: «Если вы будете сидеть смиренно и не станете мешать нам в работе, мы вас не тронем. Но если вздумаете вставлять палки в колеса — пеняйте на себя».²³

Роботи для нової влади справді вистачало, адже після захоплення більшовиками влади громадські та державні установи в місті (губернське та повітове земство, міська дума, губернський комісаріат та інші) майже повністю припинили свою діяльність. Чернігівська рада робітничих і солдатських депутатів спробувала перебрати на себе господарські функції та провести ряд соціальних перетворень. Чи не найпершим завданням стала підготовка і відправлення у подарунок Петрограду ешелону з хлібом (до речі, в умовах, коли північні повіти Чернігівщини переребували на межі голоду).²⁴ Крім того, міська рада спробувала створити загони на залізниці для боротьби зі спекуляцією хлібом, організувати обмін продовольчих і промислових товарів, переселити деякі незаможні родини у кращі приміщення, заборонила з'являтися п'яним у публічних місцях. Також створювалися комісії у складі ради і призначалися комісари (фінансів, в'язниць, харчування тощо), покликані замінити відповідні структури міської управи.

Однак дуже швидко з'ясувалося, що командир червоногвардійського загону М. Порадій мав власне бачення вирішення питання про владу. Незабаром після його появи в місті на спільному засіданні парткому більшовиків і міської ради, робітничих і солдатських депутатів (до речі, досить, красномовне поєднання) представник останньої попросив М. Порадіна інформувати раду про ситуацію на фронті та про свої дії. У відповідь присутні почули: «Мене призначила Ставка не для того, щоб бути, льокаем Ради. Коли б на вас тяжіла відповідальність, ви б так само робили б. Вчинки мої може обговорювати лише Ставка. Питання про владу, поставлено правильно: найвища бойова-оперативна й цивільна — в моїх руках...».²⁵ За споминами одного з місцевих діячів, М. Порадін заявив: «Вся власть в городе и военная, и гражданская во всей полноте, это — я».²⁶

Отже, командувач реальної військової сили, наявність якої зробила можливим проголошення в місті радянської влади, не мав бажання не те, щоб підкорятися раді, а навіть інформувати її. На наш погляд, справа тут не тільки в самодурстві конкретної особи чи приналежності її до лівих есерів, а не до більшовиків. Як свого часу пояснив дослідник радянської доби: «Но революционный народ брал власть в свои руки не для того, чтобы передать ее Советам, которые лишь по форме напоминали органы власти трудящихся, а в действительности таковыми не являлись».²⁷ Так що справу маємо з позицією — ради були потрібні більшовикам та їх союзникам лише для прикриття власної влади.

У Чернігові, за свідченням Л. Стерліна (на січень 1918 р. — член Поалей-Ціон, потім—Єврейської комуністичної партії), «никакой реальной силы у Совета не было».²⁸ Більшовик А. Тилис стверджував: «...Отряд и его начальник Порадин, который занял губернаторский дворец со своим штабом, начали заниматься неблагоприятными делами: пьянст-

вом, грабежами местного населения... Наши попытки ликвидировать эти безобразия не давали должных результатов, так как; военная сила была в руках Порадина.. Мы чувствовали себя неуверенно!».²⁹ За спостереженням земської газети, «в дни господства большевиков Чернигов представлял собой какой-то пьяный лагерь. Большевистские комиссары в своем цинизме превзошли всех николаевских чиновников».³⁰ На думку радянського історика В. Щербакова, міська рада «...ніякої практичної роботи проводити не могла, ще й більше, нічого не зробила щодо організації влади в губернському масштабі».³¹

Наступні епізоди, на нашу думку, досить, красномовно характеризують стан справ у Чернігові в зазначений період. Всупереч бажанню міської ради М. Порадій фактично заклав газету «Черниговский край».³² Рада спробувала вилучити зброю у населення, однак на вимогу штабу М. Порадіна вона відпускала червоногвардійцям. Останні продавали її на базарі тому ж таки населенню.³³ За споминами голови ревкому села Роїще, командира червоногвардійського загону П. Кобця, ні С. Соколовська як представник ради, ні М.Порадін як командир червоногвардійського загону не змогли дати йому зброю: перша її просто не мала, а другий — «три дня... был пьян в дрезину».³⁴

Отже, фактично говорити про наявність радянської влади у Чернігові у січні-лютому 1918 р. не доводиться, оскільки рада влади не мала і залежала від ласки замоскворецьких червоногвардійців. На початку лютого їх командування нарешті погодилося передати господарську владу раді. Були навіть проведені перевибори її виконкому, які надали перевагу більшовикам та їх союзникам Поалей-Ціон (6 більшовиків, 3 — члени Поалей-Ціон, 6 — інші соціалісти).³⁵ Однак, було вже запізно — серед населення міста авторитет ради був, безнадійно підірваний.

Все, на що спромоглася місцева рада, — не допустити расових кризових репресій над інакодумцями. На початку 1918 р. Це був вчинок.

Одного дня червоногвардійці першого; Мінського робітничого загону почали арештовувати мешканців міста за зовнішніми ознаками. Скажімо, вишиванка чи військова виправка були достатніми підставами для арешту. Зокрема, було затримано кілька чернігівських громадських діячів, членів губернської земської управи: В. Ф. Алашенка, Н. П. Винникова, В. І. Курочкіна.³⁶ Після втручання ради та особисто С. Соколовської вони були звільнені. Крім, того, рада в терміновому порядку створила комісію по «розвантаженню» в'язниць від осіб, що безпідставно туди потрапили.³⁷ Автор документальної, повісті «Елена» В. Коновалов стверджував, що за наказом. С. Соколовської було відпущено 75 офіцерів, яких збільшовичені солдати тримали у казармах 13-го запасного піхотного полку і збиралися розстріляти.³⁸ Про врятування офіцерів згадував і Д. Дорошенко: «...Казали, що Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського «совдепа», рішуче виступила проти убивств і мордувань, навіть оповідали, що вона врятувала коло сотні офіцерів, яких більшовики знайшли в Чернігові, і хотіли всіх вирізати... Коли вона рятувала сотні невинних людей від загину, то честь їй!».³⁹ Прокадетський «Черниговский край» зауважив: «Следует разделять большевиков приезжих от местных, между которыми происходили значительные трения. Приезжие большевики настаивали на крутых репрессивных и террористических мерах, от которых их старались удержать многие из местных большевиков. Любопытно, что некоторых местных большевиков упрекали в «идейности» я почти в лицо, говорило, что «нам не надо всяких идейных барышень и студентов».⁴⁰ Про заслуги деяких членів виконкому ради в тому, що місто, майже не постраждало, говорив міський голова та інші гласні, незалежно від політичної орієнтації.⁴¹

Чутки про ледь не ідеальну поведінку більшовиків поширилися далеко поза межі міста і губернії. Один з сучасників, якому не довелося побувати в той період у Чернігові, стверджував: «В городах провинциальных, маленьких с незначительным численно населением, большевизм переживался весьма различно, в зависимости от личного характера стоявших во главе временной власти большевистских диктаторов... Так, напр., г. Чернигов в этот первый приход большевиков отделался чуть ли не 50000 рублей контрибуции, которых хватило для того, чтобы верховный комиссар мог день и ночь пить горькую».⁴² Свідок помиляється. Рада наклала контрибуцію у сумі 675000 рублів, однак, як видно з протоколу засідання, не встигла зібрати гроші повністю.⁴³ Мешканці міста відчували й інші незручності, як от: «реквізиції» коней, «придбання» замоскворецькими червоногвардійцями товарів в обмін на платіжні розписки, безпричинні обшуки з обов'язковим зникненням цінних речей. Крім того, «при полном воспрещении продажи в городе спиртных напитков, в местах постоя большевиков ежедневно потреблялись десятки бутылок водки... При этом происходило то, что обычно соответствует пьяным оргиям».⁴⁴

Але головне, що не вдалося повністю уникнути кривавих розправ, Безвинною жертвою стала 18-річна дівчина, вбита у власній хаті артилерійським снарядом під час «учбових» стрільб червоногвардійців. За наказом коменданта міста з незрозумілих причин розстріляли С. Николаєнка та М. Чоботька (писарів повітового військового начальника), вбито гранатою офіцера Печановського. Найбільший резонанс у місті викликало вбивство члена комітету УПСР, одного з активістів чернігівської «Просвіти» гімназиста М. Лебеда. За свідченням місцевої преси, на похороні 9 лютого «народу було багато, особливо шкільної молоді». Представнику ради «не дали можливості говорити».⁴⁵ Фактично, то була перша антибільшовицька маніфестація в місті.

Антирадянські та антибільшовицькі настрої поступово наростали, однак кінцею радянської влади настав раптово. Містом поповзли чутки про наближення загону німців. Цього виявилось досить для того, щоб червоногвардійський загін М. Порадіна в ніч з 16 на 17 лютого без попередження міської ради зник із Чернігова, залишивши на згадку про себе розгромлений губернаторський палац (до речі, страх червоногвардійців був дещо перебільшений: німецький офіцер у супроводі п'ятох солдат приїхав з Києва 25 лютого, а бойові підрозділи з'явилися лише у середині березня).⁴⁶ Згідно з доповіддю міського голови, ввечері 16 лютого виконком ради запропонував думі взяти на себе обов'язки по охороні міста та створити збройний загін, що і було зроблено до вечора наступного дня, а місцевий загін червоної гвардії склав зброю. Владу перебрав спеціальний орган, основу якого склала президія управи думи.⁴⁷ Таким чином, як і в січні, було досягнуто угоди про мирну передачу влади.

Відносно мирне перебування більшовиків призвело до досить дивного їх співіснування в Чернігові з небільшовицькими військовими формуваннями. П. Кобець стверджував (нехай і помилково), що отримав зброю не в кого іншого, як у куреня «Вільного козацтва»,⁴⁸ фактично зберігалася структура загонів самооборони. Не дивно, що місцеві більшовики вирішили не випробувувати долю і зреклися влади в день утечі загону М. Порадіна.*

Отже, навіть за умови анархії, що наростала, та розвалу системи влади чернігівські більшовики виявилися неспроможними власноруч її

---

* До речі, червоного командира невдовзі розстріляли самі ж більшовики (Щербатов В. К. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині.— Чернігів, 1927 — С. 48).

взяти. Лише поява зовнішньої збройної сили дозволила проголосити в місті радянську владу. Однак такою вона була лише за назвою — місцева рада фактично відігравала роль прикриття для реальної, до того ж необмеженої влади командування Замоскворецького червоногвардійського загону. Спроба ради змінити ситуацію фактично провалилася, однак місцевим більшовикам вдалося не допустити в місті масових кривавих розправ. Втеча червоногвардійського загону М. Порадіна автоматично означала кінець першого періоду радянської влади в Чернігові. Що ж до жахів, якими він супроводжувався, то на фоні севастопольської різанини морських офіцерів, дій сумнозвісного Р. Ф. Сіверса на Харківщині, муравйовщини чернігівський варіант встановлення радянської влади в Україні був одним з найм'якших.

Джерела та література:

1. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920). — Мюнхен, 1969. — С. 192.
2. Черниговская земская газета (далі — ЧЗГ). — 1917. — 10 ноября.
3. Там само. — 17 листопада.
4. История городов и сел УССР. Черниговская область, К., 1983. — С. 125; Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р. 592. Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 30.
5. Дорошенко Д. І. Назв. праця. — С. 197.
6. Черниговский край. — 1917. — 14 ноября.
7. Щербаков В. К. Жовтневий період на Чернігівщині // Літопис революції. — 1927. — № 5—6. — С. 300, 301.
8. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні — К., 1967 — Т. 2. — С. 202.
9. Черниговский край. — 1917. — 4 декабря.
10. Там само. — 6 січня.
11. Дорошенко Д. І. Назв. праця. — С. 204.
12. Черниговский край. — 1918. — 3 января.
13. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 48; Левенко А. І. Трудячі Чернігівщини в боротьбі за владу Рад (1917—1920), — Чернігів, 1958. — С. 17.
14. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. — К., 1982. — Ч. 2. — С. 601.
15. ДАЧО. — Ф.-Р. 592. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 203.
16. Там само. — Спр. 12. — Арк. 277.
17. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. — К., 1982. — С. 553.
18. Цит. за: Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. — Чернігів, 1927. — С. 62.
19. Черниговский край. — 1917. — 21 января.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 1113. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 45, 46.
21. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. — К., 1982. — С. 785.
22. Черниговский край. — 1918. — 23 января.
23. ДАЧО. — Ф.-Р. 592. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 203.
24. История городов и сел УССР. Черниговская область. — К., 1983. — С. 125.
25. Цит. за: Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. — Чернігів, 1927. — С. 48.
26. ДАЧО. — Ф.-Р. 592. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 204.

27. Гамрецкий ір. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Триумфальное шествие Советской власти. —К., 1987. — С 71.
28. ДАЧО. — Ф.-Р., 592. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 31.
29. Там само — Спр. 12.. Арк. .277;
30. ЧЗГ. — 1917.— 23 февраля.
31. Щербаков В. К, Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. — Чернігів; 1927. — С. 63.
32. Черниговский край. — 1917. — 21 февраля.
33. ДАЧО. — Ф.-Р. 592, — Оп, 1. — Спр. 1. — Арк. 31.
34. Там само — Спр. 5.— Арк. 163.
35. Там само. — Спр. 1. — Арк. 31.
36. ЧЗГ. — 1918.—2 февраля.
37. Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. — Чернігів, 1927. — С. 49.
38. Коновалов В. Елена. Одеса, 1969. — С. 41.
39. Дорошенко Д. І. Назв. праця. — С. 213.
40. Черниговский край. — 1917. — 22 февраля (7 марта).
41. Там само. — 22, 23, лютою (7, 8 березня).
42. Могилянский Н М. Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив русской революции, — Берлин, 1923. — Т. 11. — С.78.
43. Черниговский край. — 1917. — 21, 22 февраля (6, 7 марта).
44. Там само. — 22 лютого (7 березня).
45. ЧЗГ. — 1918. — 26 февраля.
46. Там само. — 2, 16 ,15, 29) березня.
47. Черниговский ;край. — 1918. — 23 февраля (8 марта).
48. ДАЧО. — Ф.-Р. 592. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 163.

